

JERZY ŁOJKO

PAULINA ŁOJKO-WOJTYNIAK

CENTRUM EDUKACJI ELEKTRONICZNEJ IM. JANA ZEMEŁKI,
MIEJSKA BIBLIOTEKA PUBLICZNA W KONINIE

KRAJENKA W CZASACH WIELKIEJ EPIDEMII 1709–1711. PRZYCZYNEK ŹRÓDŁOWY

Wydana przed paroma laty *Księga gruntowa domeny złotowskiej*¹ po raz kolejny zwróciła uwagę historyków na wiele miast, których dzieje nie doczekały się monografii. Do takich ośrodków municypalnych należy Krajenka, powiązana z kluczem dóbr ziemskich Złotów. Fragmenty jej przeszłości odtwarzają historycy, archeolodzy, historycy sztuki. Wciąż jednak brakuje syntetycznego omówienia dziejów tego miasta². Jednym z powodów takiego stanu rzeczy jest zapewne duże rozproszenie archiwaliów związanych z poszczególnymi osadami majątności krajeńskiej. *Księga gruntowa domeny złotowskiej* (w której Złotów i Krajenka stanowiły centrum lokalnego rynku) zawiera wiele dokumentów sprzed XIX wieku.

W swoim artykule pragniemy przedstawić pewne wydarzenie z przeszłości Krajenki i ukazać, w jaki sposób można opisać przeszłość, która nie została odzwierciedlona w archiwaliach wytworzonych przez władze miasta (burmistrza, rady, wójta, ławę) lub została zapomniana, gdyż trudno było dotrzeć do innych źródeł, bowiem nie zachowały się księgi tego miasta. Taką szansę stwarza analiza

¹ *Księga gruntowa domeny złotowskiej 1619–1816*, oprac. Joachim Zdrenka, Małgorzata Ołdakowska, Toruń 2005.

² Tomasz Jurek, *Garść uwag o początkach Złotowa*, [w:] *Pomerania et alia. Opuscula Joachimo Zdrenka dedicata*, red. Joanna Karczewska, Marcei Tureczek, Toruń 2017, s. 173–189. Krajenka jako miasto istniała już w latach 1424–1425 (tamże, s. 188, przyp. 51).

archiwaliów wytworzonych nie poprzez instytucje funkcjonujące w prawnej przestrzeni miasta lokowanego na prawie magdeburskim lub jego odmianach, lecz poprzez Kościół, państwo, samorząd, sądy grodzkie i ziemskie. Mamy tu na myśli archiwalia właścicieli, parafialne, wykazy obciążeń fiskalnych, materiały zapisane w księgach sądów grodzkich oraz ziemskich, dokumenty wpisane do ksiąg Metryki Koronnej, wizytacje parafii, akta konsystorskie i inne.

Z uwagi na położenie administracyjne (zarówno w województwie kaliskim, jak i powiecie nakielskim, archidiecezji gnieźnieńskiej, archidiakonacie kamieńskim, dekanacie Łobżenica) czy typ własności (szlachecka) należy rozpocząć poszukiwania w określonych archiwach (państwowych, kościelnych), a także innych zbiorach. Krajenka, istniejąca od XIII wieku, należała do rodziny Działyńskich. Z tego powodu warto prześledzić zawartość katalogu Biblioteki Kórnickiej, w której znalazły się akta majątkowe tej rodziny, wśród nich źródła o znaczeniu gospodarczym (inwentarze), niedostrzeżone przez wydawców *Księgi*. Nie przywołują oni również zespołu akt majątku Konarzewo, który jest przechowywany w Archiwum Państwowym w Poznaniu i zawiera cenne informacje do dziejów Krajenki.

Wśród rękopisów Biblioteki Kórnickiej znajdują się m.in. archiwalia dotyczące Krajenki z okresu wielkiej epidemii lat 1709–1711, która spowodowała śmierć znacznego odsetka ludności w całej historycznej Wielkopolsce. Rękopis, oznaczony sygnaturą BK 7957 część 2, nie posiada ani foliacji, ani paginacji. Wśród zachowanych w nim materiałów historycznych znajduje się *Connotacja domostw i gruntów po zmarłych powietrzem obywatelach miasta Krajenki bez sukcesorów przez Comissyą tamże odprawioną do zamku naznaczonych z roku 1712*. Jest to spis obywateli, którzy zmarli zapewne w czasie epidemii w latach 1709–1710 i bez spadkobierców pozostawili swoje nieruchomości w Krajence, które zgodnie z postanowieniem wspomnianej Komisji miały prawem kaduka przypaść dziedzicowi tego miasta³. Jest to jeden z nielicznych imiennych wykazów ofiar epidemii⁴, która we wspomnianych latach dziesiątkowała ludność Wielkopolski; zarazem jeden z nielicznych, tak obszernych, spisów nieruchomości – co prawda należących tylko do zmarłych właścicieli bądź ich spadkobierców.

³ Biblioteka Kórnicka PAN [dalej: BK PAN], rękopis BK 7957, cz. 2, niepaginowana.

⁴ Jarosław Burchardt, Roman K. Meissner, Dorota Burchardt, *Oddech śmierci – zaraza dżumy w Wielkopolsce i w Poznaniu w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Nowiny Lekarskie” 2009, t. 78, nr 1, s. 79–84.

Źródło wymienia:

- ogród od Żeńskiego za sadami pod Łąckiem;
- ogród pod „Woytownicą” (nazwa zapewne urobiona od posiadłości należącej do uposażenia Wójtostwa w Krajence) nad *małym stawkiem*;
- domostwo Andrzeja Złotnika z placem, obciążone długami w wysokości 180 zł;
- domostwo Poszczały;
- domostwo Łukasza Kucharza z ogrodem;
- domostwo Joachima Logi, złotnika; „statki złotnicze” mają być sprzedane, a uzyskane sumy wydane na pokrycie zadłużenia;
- domostwo Skórki z „pułwłoczkiem” (recte: półwłóczek – połowa włóki, pół łana), stodołą, ogrodem; jeżeli nie znajdą się spadkobiercy, wówczas wspomniane nieruchomości zostaną przekazane *na zamek*;
- domostwo Gedka z *pułwłoczkiem*; po pół roku, jeżeli nie odnajdzie się spadkobierca, stanie się własnością dziedzica miasta;
- „pułwłóczek” należący do domostwa Marcina Radki;
- domostwo Marcina Dalki, który z Katarzyna Weygnarową miał plac i rolę; po przejęciu nieruchomości zamek zapłaci długi;
- domostwo Wojtka, z długiem;
- domostwo Dziurlinskie z gruntem;
- domostwo Tochowskiego z placem;
- plac Zimnego, ponieważ syn jego „za wiadomością pańską” sprzedał drzewo Falbierce”; do zamku należy;
- plac Franciszka Dybały z ogrodem kupionym od Kaszota, pusty, bez sukcesora, obciążony długami, do zamku należy;
- plac Wojciecha Bieńka, stodoła, ostrów w Łącku oraz płoska roli należąca do zamku;
- domostwo Stołowego z folwarkiem i gruntami, na zamek należy;
- plac Stołowego z ogrodem Chwalińskim; z powodu braku sukcesorów, na zamek należy;
- plac pusty niewiernego Aleksandra Gutfina Żyda, który – gdy w ciągu 2 lat nie powrócą spadkobiercy – będzie przekazany do zamku;
- domostwo Świdrycha, kupione od Żyda Frącka przysądzone zamkowi;
- domostwo Haryna Jana, które – jeżeli nie powróci spadkobierca Piotr Harnyczek – ma być oddane do dyspozycji zamku;
- pusty plac żydowski; jeżeli nie powrócą spadkobiercy, ma być przekazany do dyspozycji miasta;

- plac sukiennika, pusty; jeżeli nie powrócą spadkobiercy, ma być przekazany do supozycji pańskiej (zamku);
- domostwo Famfzyne, po którym pozostał „goły plac”; jeżeli nie będzie sukcesorów, ma być przekazane do zamku;
- domostwo Żyda Marka, który wyprowadził się do Prus; jeżeli nie powrócą spadkobiercy, ma być przejęte przez zamek;
- domostwo Woźniczki, które w przypadku niepojawienia się spadkobierców ma być przekazane do zamku;
- domostwo Wojciecha Budzyńskiego wraz z „pułwłoczkim” gruntów ornych;
- domostwo kowala Jana Gabryelczyka, które z uwagi na to, że spadkobiercy nie dbają o nie, ma być przejęte przez zamek;
- domostwo puste z „pułwłoczkim” gruntu zwanym *Rączkowski* ma przypaść zamkowi pod warunkiem, że nie pojawią się dzieci;
- domostwo Dębuszów; jednakże pod warunkiem, że nie pojawi się sukcesorka;
- domostwo Szymona Rudeja; jest dziedzic, który za długi odstąpił je zamkowi;
- domostwo Marcina Szwaba, ma pozostać przy zamku, dopóki ze służby nie wróci Marianna Szwabówna;
- domostwo Wojciecha Martynka;
- domostwo Marcina Woyka z gruntami, które zamek przejął za długi szczególnie u Pana Popielewskiego;
- plac Grykowski;
- mielcuch księdza proboszcza za mostem;
- „domostwo Mieczkowskie” z pół włóką gruntów, stodołą, ogrodem za chałupą, ostrów pod Wąsoszem z pasieką;
- „domostwo Sobkowy” z ogrodem, stodołką pustą, ogrodziskiem, ostrowem pod Sokolną; obciążone długami u Popielowskiego (10 fl), czopowym (22 fl) oraz u Walentego Pyry z Głupczyna (12 tynfów);
- łąka Czerwińska pod Zalesiem po księdzu proboszczu;
- Jan Furiat miał za srebra skradzione księdzu Jakubowskiemu oddać 10 talarów;
- domostwo i role Piotra Krawca Kulawego pod Łąckiem, które żytem zasiał Jan Furiat;
- płoskę *Biusnerowską*, która żytem obsiał Furiat;
- płoskę Czupowską, którą żytem obsiał Żórawski;
- *pułwłoczek* Slószarzowski.

Kolejny spis mieszkańców Krajenki – zachowany w tym rękopisie – z 1718 r. pośrednio wskazuje, że większość opustoszałych domostw i placów była już zasiedlona przez nowych obywateli, którzy płacili podatki, w tym szos⁵. Jednakże sytuacja gospodarcza miasta, pomimo stopniowego ożywienia gospodarczego, nie uległa znacznemu polepszeniu. W dniu 6 stycznia 1721 roku Jakub Działyński, przebywając w Działyniu, wydał ordynację w sprawie płacenia pogłównego przez chrześcijan, Żydów, rzemieślników i wszystkie inne osoby osiadłe. Wysokość pogłównego miała określać taksa ustalona przez urzędników miejskich Krajenki, która podupadła gospodarczo. Dokument wskazuje, że po blisko 10 latach od wielkiej epidemii miasto nadal borykało się z kłopotami finansowymi⁶.

Inne dostępne źródła (przechowywane zarówno w APP, jak i Bibliotece Kórnickiej) potwierdzają ogromne starty w zabudowie mieszkalnej Krajenki spowodowane epidemią. Straty te można uchwycić na podstawie dwóch taryf podatkowych, Pierwsza z nich wymienia dymy w Krajenke i okolicznych wsiach w 1708 roku.

Druga natomiast podaje liczbę dymów w mieście i wsiach parafii Krajenka w 1710 roku.

Dymy w mieście i wsiach parafii Krajenka w 1708 roku

Miejscowość	Liczba dymów	Uwagi
Krajenka		Z młynem
Osówka	1	Z młynem i sołectwem
Tarnówka	2 ½ (po pożarze)	Z młynem
Buntowo	1	
Zalesie	1	Z sołectwem
Hammer	½	Z sołectwem
Piecewo	¼	Z młynem

Źródło: APP, Tabela Nakło 42, k. 43⁷.

⁵ BK PAN, rękopis 7957 część 2, passim.

⁶ Tamże.

⁷ Cytowana Tabela Nakło 42, przechowywana w APP, zawiera kilka datowanych i niedatowanych wykazów podatków. Są to: k. 1–15 – 1689 r. (1680?), łanowe, rejestr poborowy; k. 12v–15 – miasta; k. 16–22v – 1629 r., podymne; k. 23–29 – 1732 r., podymne; k. 30–33 – brak roku, podymne; k. 35 – 1661 r., podymne; k. 39–41 – 1661 r., podymne; k. 42–43 – 1708 r., podymne; k. 46–48 –

Dymy w miejscowościach parafii Krajenka około 1710 roku

Miejscowość	Dymy
Krajenka Żydami	9
Tarnówka z młynem	8
Osówka z młynem i sołectwem	3
Buntowo	1
Zalesie	5
Hummer	1
Piecew z sołectwem	3
Zalesie	1

Źródło: Bibl. Kórnicka PAN, rękopis BK 360, k. 82v.

Dymy w mieście i wsiach parafii Krajenka w 1732 roku

Miejscowość	Liczba dymów	Uwagi
Krajenka	3	Wraz z żydowskimi
Osówka	1	Z młynem i sołectwem
Tarnówka	1½	Wieś zniszczona w czasie pożaru
Buntowo	1	
Zalesie	1	Wraz z sołectwem
Hammer	½	Z sołectwem i młynem
Piecewo	1	

Źródło: APP, Tabela Nakło 42, k. 28.

brak roku, podymne; k. 49–53 – brak roku, podymne; k. 65–69 – 1661 r., podymne; taryfa obowiązywała także w 1706 r. (1700?); k. 77–78 – 1710 r., podymne (brak parafii Krajenka); k. 79–81 – 1682 r., taryfa podymnego obowiązująca także w 1715 r. Uwzględniono w niej parafię Krajenka, lecz nie podano liczby dymów w mieście ani w żadnej z wsi do niej należących (k. 81–81v).

Do stanu sprzed wielkiej epidemii w początkach XVIII wieku Krajenka powróciła dopiero w początkach drugiej połowy tego stulecia, o czym świadczy wykaz ludności zamieszkałej w mieście i wsiach parafii Krajenka w 1766 roku⁸.

Liczba ludności w Krajence i wsiach tej parafii w 1766 roku

Miejscowość	Liczba katolików	Liczba protestantów (akatolicy)	Uwagi
Krajenka	239	400	Bez wyodrębnienia liczby ludności żydowskiej
Hammer	3	80	Jw.
Piecew	9	259	Jw.
Tarnówka	3	568	Jw.
Osówka	5	256	Jw.
Zalesie	95	50	Jw.
Śmiardowo	120	30	Jw.
Węgierce	29	6	Jw.
Razem	503	1649	Jw.

Źródło: AAG, E 42, k. 359–401.

Lektura archiwaliów kórnickich, szczególnie inwentarzy gospodarczych, ukazuje sieć powiązań gospodarczych tego kompleksu dóbr ziemskich z różnymi miastami Wielkopolski, Kujaw i Pomorza. Liczne wzmianki o obowiązku drogi, podróżach handlowych, dają pełniejszy obraz powiązań ekonomicznych z Bydgoszczą, Czaplinkiem, Gdańskiem, Gnieznem, Kcynią, Piłą, Złotowem i niezidentyfikowaną Hutą pod Wyszyną (czy w dawnym powiecie konińskim, czy też pod wsią Wyszyny koło Chodzieży?).

Epidemia w latach 1709–1710, która była przyczyną ogromnych strat demograficznych i gospodarczych, to chyba ostatni epizod w wieloletnim kryzysie sił wytwórczych, szczególnie odczuwalnym od czasu wojny polsko-szwedzkiej, a może nawet od epidemii z lat 1625–1630. Po 1710 roku obserwujemy stopniowy rozwój gospodarczy. Dostrzegamy go, wgłębiając się w wykaz precepty pieniędzy

⁸ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, E 42, k. 359–401.

i ekspensy z majątności krajeńskiej od św. Jana 1727 do św. Jana 1728 roku. Potwierdzają to podobne rachunki z 1734 i 1735 roku⁹ oraz dane z cytowanej wizytacji z 1766 roku.

W powszechnej opinii Krajenka należy do miast, których przeszłość jest trudna do odtworzenia, gdyż nie dysponujemy księgami miejskimi. Badania komplikuje również duże rozproszenie archiwaliów. Część z nich znalazła się w Bibliotece Kórnickiej jako właściwej składnicy archiwaliów dóbr Działyńskich, leżących nie tylko na ziemiach historycznej Wielkopolski. Materiały rękopiśmienne tam przechowywane upoważniają nas jednak do stwierdzenia, że przeszłość tego miasta jest możliwa do odtworzenia, choć zapewne nie w takim stopniu jak innych ośrodków miejskich, których archiwalia zachowały się w stosunkowo dobrym stanie¹⁰. Kwerendy w księgach grodzkich, rozpoznanie akt wizytacji parafii, wykazów podatkowych (rejestry poborowe, taryfy i tabele podatkowe, wszelkiego rodzaju abjuraty stanowiące podstawę do libertacji podatkowych), wielu innych źródeł, gwarantują stworzenie monografii dziejów tego miasta, choć zapewne nie dadzą one odpowiedzi na wszystkie pytania, które składają się na kwestionariusz badawczy.

BIBLIOGRAFIA

Rękopisy

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, E 42, k. 359–401.

Biblioteka Kórnicka, BK 7957, cz. 2, niepaginowana.

Księga gruntowa domeny złotowskiej 1619–1816, oprac. Joachim Zdrenka, Małgorzata Ołdakowska, Toruń 2005.

Opracowania

Burchardt Jarosław, Meissner Roman K., Burchardt Dorota, *Oddech śmierci – zaraza dżumy w Wielkopolsce i w Poznaniu w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Nowiny Lekarskie” 2009, t. 78, nr 1, s. 79–84.

Jurek Tomasz, *Garść uwag o początkach Złotowa*, [w:] *Pomerania et alia. Opuscula Joachimo Zdrenka dedicata*, red. Joanna Karczevska, Marcelli Tureczek, Toruń 2017, s. 173–189.

⁹ Biblioteka Kórnicka PAN, rękopis BK 7957, cz. 1, niepaginowana.

¹⁰ BK PAN, rękopisy: BK 1426 (księga rachunkowa Anny z Opalińskich, małżonki Zygmunta Grudzińskiego z lat 1626–1628; BK 1560, cz. 2 (taryfa pogłównego z 1767 r., opłaty dla konfederacji w początkach XVIII w.); BK 1831 (kupno Krajenki Zygmunta Grudzińskiego, zapisy na szpital w Krajenke); BK 1828 (Krajenka, dawniej wieś Toporowo); BK 775, cz. 1 (sumariusz transakcji Działyńskich w XVI–XVIII w.). To tylko przykłady manuskryptów zawierających materiały archiwalne do dziejów Krajenki; BK 7233 obejmuje materiały z lat 1738–171 (m.in. sprzedaż Krajenki Sułkowskim).

ABSTRACT

JERZY ŁOJKO

PAULINA ŁOJKO-WOJTYNIAK

**KRAJENKA IN THE TIMES OF THE GREAT EPIDEMICS OF 1709-1711.
A SOURCE CONTRIBUTION**

The article presents a manner of the collection of sources for the history of towns whose records have been lost. However, Krajenka, a former town of nobility, has archival materials that were introduced to the property records mainly kept in the Kórnik Library and the State Archives in Poznań. The surviving lists of tax dues (hearth tax, poll tax) also facilitate the description of Krajenka's past.